

советской психологии. – М.: Изд. МГУ 1966. – С. 236-238.

4. Синьов В.М. Корекційна психопедагогіка. Олігофренопедагогіка: Підручник. – Частина 2. Навчання і виховання дітей. – К.: Вид. НПУ імені М.П. Драгоманова, 2009. – 224 с.

Theoretical foundation for the organization of phonological observation in the senior classes of a special school based on Galperin's teaching concerning the stage-by-stage formation of mental actions is considered in the article.

Keywords: phonological observation, children with intellectual defects, correctional-educational work.

Отримано 17.11.2012

УДК 376.42 (09) + 615.851.4 (09)

*Н.В. Тарасенко,
Є.В. Данільченко*

ФОРМУВАННЯ КОМУНІКАТИВНИХ ЗДІБНОСТЕЙ ЯК ЗАСОБУ СОЦІАЛЬНОЇ АДАПТАЦІЇ УЧНІВ З ПОРУШЕННЯМИ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОГО РОЗВИТКУ НА МАТЕРІАЛУРОКІВ РІДНОЇ МОВИ

В статті розглядаються основні засади формування комунікативних здібностей учнів спеціальної школи у контексті мовної освіти. Показано коригуюче значення уроків мови для розширення елементарних знань учнів про морально-етичні норми та забезпечення в майбутньому можливості спілкування на гуманітарних засадах.

Ключові слова: мовна освіта, спеціальна школа, коригуюче значення, спілкування, морально-етичні норми.

В статье рассматриваются основные вопросы формирования коммуникативных способностей учеников специальной школы в контексте языкового образования. Показано корректирующее значение уроков языка для расширения элементарных знаний учеников про морально-этические нормы и обеспечение в будущем возможности общения на гуманистических основах.

Ключевые слова: языковое образование, специальная школа, корректирующее значение, общение, морально-этические нормы.

Мова за своєю специфікою і соціальним значенням – явище унікальне: вона є засобом спілкування, збереження і засвоєння знань, формою передачі інформації, частиною національно-духовної культури. Однією з головних цілей навчання мови є формування комунікативної компетенції,

пов'язаної з оволодінням усіма видами мовленнєвої діяльності і культурою мови. Учні повинні вміти не тільки володіти рідною мовою, а користуватися нею у різноманітних життєвих ситуаціях, тобто будувати змістовне, граматично та стилістично грамотне висловлювання залежно від ситуації спілкування. Крім того результативність засвоєння вивченого матеріалу підвищується за умови включення у систему роботи завдань, що зацікавлюють учня, показують практичне застосування набутих знань та умінь. Одним із шляхів досягнення такої результативності є використання ситуативних занять з розвитку зв'язного мовлення учнів, що спрямовані як на засвоєння учнями певної суми знань, так і на їхній загальний розумовий розвиток. Постановка та виділення таких завдань на уроці сприяє не тільки кращому запам'ятовуванню вивченого, а й розвиває інтелектуально-розумові здібності учнів, виробляє навички самостійності.

Проблема розвитку зв'язного мовлення учнів завжди була актуальною для науковців. Лінгводидактичні основи формування вмінь і навичок зв'язного мовлення висвітлення у працях відомих мовознавців і педагогів Ф. Буслаєва, І.Срезневського, В. Сухомлинського, К.Ушинського. Підвищенню мовленнєвої культури учнів присвячені наукові роботи І.Білодіда, В. Ващенко, В.Виноградова, А. Коваль, Л.Паламар, Є. Чак та ін. Психологічні основи зв'язного мовлення розглядалися Б. Баєвим, Л.Виготським, Г. Костюком, І.Синицею та ін.

У симптомокомплексі психічних порушень при розумовій відсталості завжди відзначається недорозвиток мовлення. Він проявляється вже у ранньому віці цих дітей в затримці найперших мовленнєвих проявів, зокрема у відсутності або пізній появі у них лепету, перших слів, у нерозвиненості фонематичного сприйняття та артикуляційного апарату.

За умов відсутності своєчасних корекційно-розвивальних заходів відставання у розвитку мови цих аномальних дітей зростає. Характерним для них є уповільнене оволодіння фразовим мовленням, значно триваліший, ніж у нормі, проміжок у часі між появою слів та їх поєднанням у речення. У більшості розумово відсталих дітей перші слова з'являються після 3-х років, фрази – в кінці дошкільного віку.

У мовному недорозвитку розумово відсталих дошкільників найбільш дефектним є зв'язне мовлення. На кінець дошкільного віку складання послідовного, пов'язаного єдиною думкою, висловлювання є для них надто складним завданням. Однак готовність до навчання у школі передбачає розуміння дитиною мови співрозмовника і сформованість навичок власного мовлення. Завдяки названим сторонам мовленнєвої діяльності мова в процесі навчання стає провідним засобом передачі суспільного досвіду – знань, відомостей про навколишній світ.

Як відомо, зв'язне мовлення – це мовлення, яке об'єднане загальним змістом, правильно оформлене з точки зору логіки викладення та зв'язку речень, а також мовлення з певною композиційною структурою. Учні з нормальним інтелектом мають певні труднощі в оволодінні зв'язним мовленням. Проте, якщо в процесі навчання нормальні діти порівняно швидко долають їх, то у розумово відсталих школярів ці труднощі

зберігаються до закінчення школи. Більше того, у них недорозвинена й менш складна форма спілкування – діалогічне мовлення. В процесі роботи з розвитку зв'язного мовлення на уроках рідної мови в учнів допоміжної школи виправляються не тільки недоліки мовлення з точки зору форми, але й недоліки смислового боку мовлення. Все це сприяє корекції мислення, бо вміння відбивати в мовленні суттєві зв'язки подій і явищ, викладати їх в певній послідовності потребує точності й послідовності думок.

У Концепції мовної та читацької освіти учнів з проблемами у навчанні відзначено, що рідна мова – це не лише навчальний предмет, а й засіб засвоєння знань і умінь з інших предметів, а головне – надійне джерело соціалізації та подальшої адаптації випускників. Державний статус української мови реалізується в спеціальній школі завдяки створенню відповідних психолінгвістичних, розвивальних, корекційних та освітньо-культурних умов для її опанування.

Для дітей з проблемами у навчанні рідна мова – один з найскладніших предметів.

Мета спеціальної школи – дати учням таку мовну освіту, а на основі цього домогтися такої мовної освіченості, мовленнєвого розвитку, морально-етичного, естетичного виховання учнів, які б допомогли їм успішно увійти в соціокультурний простір країни, соціалізуватися та професійно адаптуватися в ньому після закінчення школи. Отримані в школі знання з рідної мови потрібні кожному випускникові протягом усього подальшого життя.

Крім того, що мовна освіта учнів спеціальної школи виконує завдання розумового розвитку, корекції психофізичних недоліків, вона є засобом спілкування та пізнання, джерелом знань про навколишній світ, засобом прищеплення учням етичних і моральних рис, засобом виховання свідомого громадянина України, засобом прилучення до кращих літературних надбань українського народу.

Згідно з Концепцією 12-річної загальної освіти сучасне розуміння ролі рідної мови у школі виявляється у трьох взаємопов'язаних аспектах:

- а) як навчального предмета в усіх навчальних закладах;
- б) як основного засобу комунікації і здобуття знань з інших (немовних) сфер пізнання;
- в) як засобу розвитку та самовираження особистості школяра, утвердження його в суспільстві.

На уроках мови, особливо при вивченні літературних творів, при умові правильно організованої роботи, можна здійснювати ознайомлення дітей з загальнолюдськими цінностями, що створює умови для формування гуманістично орієнтованої особистості. Це один з провідних напрямків у вдосконаленні навчально-виховного процесу на шляху реформування загальноосвітньої школи. Формування у школярів поняття загальнолюдських цінностей диктується, перш за все, тими соціальними потребами, які виникають у зв'язку з докорінною перебудовою у багатьох сферах суспільного життя. Адже поряд з позитивними змінами, які зараз намітилися, у свідомості підростаючого покоління почали стверджуватися і

негативні явища: поступова втрата духовних ідеалів, моральне зубожіння, відсутність гордості за свою країну, байдужість, черствість, навіть жорстокість. Гуманні ж відношення людей між собою – це те, без чого не можна уявити існування суспільства ні в минулому, ні в сучасному, ні в майбутньому. Тому виховання у школярів загальнолюдських та морально-етичних вартостей має бути першочерговим завданням учителя.

Велику частину свого життя дитина проводить у школі – на уроці. Урок – не лише основна форма навчання, як це прийнято вважати, але й сфера, у якій переважно відбувається шкільне виховання. Це зумовлює необхідність чітко з'ясувати фактичний виховний потенціал уроку. В дусі викладеної вище концепції виховання питання можна сформулювати так: у взаємодії з чим на уроці мови виховується учень? Що тут є чинниками виховання і де тут джерела ціннісних орієнтацій учнів?

Прийнято вважати, що основним, якщо не єдиним, з цих чинників є зміст навчального предмета. Переважно з урахуванням його характеру і формувалася досі так звана „виховна мета” уроку. Такий підхід сьогодні не можна вважати достатнім і правомірним. Бо на уроці учень взаємодіє не лише зі змістом предмета. Звичайний аналіз структури уроку дає змогу виявити тут і ряд інших факторів, котрі привертають його увагу. Це й організація уроку, і взаємини його учасників (вчителів та учнів), і матеріальні умови, в яких вони працюють, і сама навчальна праця, і контроль, і оцінювання, і методи навчання, і психологічна атмосфера уроку, і ще деякі інші аспекти. Учень постійно стикається з ними і, безумовно, формує ставлення до них. Очевидно також, що він робить це дуже часто поза актуальною увагою вчителя. На уроці чинником виховання служить все, з чим учень взаємодіє. А це означає, що вчитель змушений постійно тримати в полі зору всі аспекти уроку, вивчати їх виховні можливості і на цій основі навчитися опосередковано впливати на весь виховний процес, спрямовувати його у належне русло.

Сказане вище спонукає нас розглядати урок як систему певних автономних факторів, з якими учень взаємодіє індивідуально і, таким чином, здійснює самовиховання.

Розглядаючи зміст уроків рідної мови, слід перш за все виділити інформативний аспект. Суттєве значення має ретельний підбір мовленнєвої інформації під кутом зору його виховної функції. Очевидно, що одні і ті ж теми в різній атмосфері і різній інтерпретації можуть давати і негативні наслідки, наприклад, загострити увагу учнів на ідеологічних категоріях і цим сприяти знеціненню морально-етичних вартостей.

Побудова навчально-виховного процесу з орієнтацією на учня як на центральну фігуру на уроці висуває на перший план умову слідкувати за власними діями. Це органічний елемент будь-якої навчальної діяльності: учень зіставляє досягнуте з очікуваним кінцевим результатом і корегує хід розв'язання проблеми. За цих умов думка вчителя (оцінка) трактується ним лише як „ключ” до рішення задачі і як форма його самовираження. Зменшення питомої ваги зовнішнього контролю і збільшення ваги самоконтролю дуже бажане саме з виховної точки зору, бо сприяє

формуванню впевненості у власній силі, почуття людської гідності тощо.

Виховний вплив контролю виявляється і тоді, коли в ролі контролюючого (щодо іншого учня) виступає сам школяр. Цей контроль носить часто прихований характер. Кожен учень в класі дає свою оцінку кожному іншому, коли той щось робить. Психіка дитини постійно є ареною зіткнення різних думок. Протиріччя між „мене оцінюють” і „я оцінюю”, „чужа точка зору” – моя точка зору є тим полем постійної боротьби, на якому розвивається здатність людини до контролю і самоконтролю. Об’єктивність суджень про себе та інших, сформована на стиках своєї і чужої точки зору, становить основу справедливості, стає школою демократизму.

Контроль на уроці, якщо він застосовується педагогічно правильно, – могутній чинник розвитку мотивації праці, джерело радості, розвитку чуттєвої сфери тощо.

Не слід переносити в урок рідної мови щось штучно “виховне”. Та якщо вчитель глибоко осмислить і використає те, що випливає зі самого навчального процесу та структури уроку, а ще підбере відповідний дидактичний матеріал, то такий урок буде неоціненним у плані становлення учня як особистості. Тому особливу увагу на уроках рідної мови слід звернути саме на інформативний аспект уроку.

Засвоєння основних норм української літературної мови, сформованих віковими традиціями, оволодіння виражальними засобами, культурою мови, трансформація набутих знань про гуманістичні ідеали народу за допомогою мовних засобів в особистісні моральні переконання і вчинки через різноманітні форми мовленнєвої діяльності сприяє збагаченню внутрішньої культури особистості. Засоби рідної мови створюють найсприятливіші умови для засвоєння норм стосунків у сім’ї, в колі товариства, у міжособистісному спілкуванні, сприяють підвищенню рівня компетенції випускників.

Зокрема, відмітимо, що такі жанри усної народної творчості, як казка, загадка, пісня, прислів’я, об’єктивовані у текстах, відбивають споконвічні людські цінності: духовну красу народу, його кращі моральні переконання – чемність, доброзичливість, ввічливість. Тексти віршів, оповідань для дітей, створених сучасними дитячими письменниками, є прямим продовженням історичних традицій минулого. Стверджуючи гуманістичні ідеали сьогодення, ці твори порушують проблеми морального, етичного, естетичного розвитку особистості. Методично правильно організований процес сприймання і розуміння таких текстів не тільки має забезпечувати формування продуктивних комунікативних умінь школярів, а й сприяти трансформації смисло-змістовної інформації у власні свідомі моральні переконання.

Діяльність учителя, спрямована на оволодіння школярами мовними скарбами народної творчості під час формування комунікативних умінь і навичок – один із напрямків, на якому мають бути зосереджені педагогічні зусилля на уроках засвоєння рідної мови. Зміст навчальних програм з мови у цілому накреслює шляхи реалізації вищезазначених завдань. Однак, як

свідчать спеціальні спостереження, процес цей спонтанний, він міг би бути значно ефективнішим за умови урізноманітнення мовленнєвої діяльності, спрямованої на засвоєння чітко визначених на уроках мови виховних гуманістичних цілей.

Як відомо, за лінгводидактичну одиницю розвитку зв'язного усного і писемного мовлення прийнято вважати текст, оскільки він найповніше задовольняє потреби людей у мовленнєвій комунікації, виконуючи при цьому різноманітні функції (повідомлення, впливу, розповіді, доведення власної точки зору тощо). Будучи засобом вираження смислу, структурно і мовно оформлений за певними законами, текст містить також і великий виховний потенціал. Зокрема, у текстах відображаються морально-етичні норми поведінки, різноманітні вчинки, висловлюються міркування з приводу наведених зразків взаємин. Це значить, що і добір текстів для спостереження за їх основними ознаками може здійснюватися у тісному зв'язку із формуванням гуманістичних ідеалів особистості. Через цілеспрямований аналіз змісту та мовностилістичного оформлення спеціально дібраних для цього творів учитель тактовно спрямовує стосунки дітей на засвоєння принципів дружби, взаємоповаги, взаєморозуміння, створює у них мотиваційну основу для трансформації загальнолюдських етичних норм у особистісні моральні переконання. Дійовим засобом спонукання до такої діяльності служать уроки розвитку зв'язного мовлення. Створюючи відповідні мовленнєві ситуації, учитель привчає своїх вихованців приймати певні моральні рішення, робити загальні умовиводи щодо змісту пропонованої моральної вимоги, передавати свої емоції як позитивного, так і негативного забарвлення за допомогою найрізноманітніших мовних засобів. Відповідно, у процесі свідомої творчої моральної та мовленнєвої діяльності на таких уроках у школярів формуються вміння та навички адекватного мовленнєвого оформлення власних гуманістичних ідеалів.

Цілеспрямована систематична робота з розвитку усного мовлення діалогічного характеру – також один із провідних напрямків у розвитку вмінь дітей користуватися мовними одиницями з метою зробити своїм словом щось приємне співбесідникові (висловити свою шану, радість за його успіхи, побажати добра, щастя) або ж навпаки – показати незадоволення з приводу негідних вчинків.

Значне місце у розвитку діалогічного мовлення посідає інтонаційна культура мовлення. Рівень оволодіння нею є конкретним показником вихованості. Сюди відносимо вміння дотримуватися потрібної сили голосу, темпу, паузації мовлення, емоційного забарвлення. Від уміння школярів емоційно висловити свою думку під час спілкування, створити певний емоційний настрій прямо залежить ефективність відтворення правил засвоєного етикету в реальних життєвих ситуаціях. Саме на цьому ставиться акцент у програмі з рідної мови в спеціальній школі.

Тренувальні вправи на спостереження за одиницями мовного етикету у текстах діалогічного характеру, визначення їх ролі у передачі смислу та змісту висловлювання, вправи у конструюванні власних діалогів сприяють не тільки накопиченню власного індивідуального мовленнєвого досвіду, а й

формуванню тонких структур типових життєвих ситуацій у довгочасній пам'яті, вилучення яких у кожному конкретному випадку забезпечуватиме в майбутньому процес спілкування на гуманістичних засадах.

Ефективним засобом як формування, так і виявлення морально-етичної культури учнів старших класів спеціальної школи є навчальні твори усної та писемної форми (переважно розповіді та міркування). Добір таких тем, які б спонукати учнів замислитись, поділитися своїми думками щодо певного морального вчинку, поміркувати над життєвою ситуацією, розширення елементарних знань про морально-етичні норми – усе це коригує мислення дітей, розвиває їхнє мовлення, формує вміння виконувати ті чи інші етичні дії.

Все це свідчить про те, що на уроках рідної мови учні з особливими потребами можуть не тільки засвоїти сукупність базових мовленнєвих понять, а й оволодіти морально-етичними нормами, збагатити свій внутрішній світ, навчитися реалізовувати свої гуманістичні переконання за допомогою найрізноманітніших мовних засобів, використовуючи їх відповідно до завдань і умов комунікації, що становить в певній мірі суть моделі компетентного випускника спеціальної школи.

Список використаних джерел

1. Бадер В.І. Формування гуманістичного світогляду молодших школярів на уроках рідної мови // Науково-методичний збірник. Випуск III. – Слов'янськ: ІЗМН – СДП, 1998. – С. 26-32.
2. Бондаренко Г.І. Формування загальнолюдських цінностей засобами української літератури // Науково-методичний збірник. Випуск III. – Слов'янськ: ІЗМН-СДП, 1998. – С. 44-48.
3. Вавіна Л.С. Розвиток мовлення учнів допоміжної школи на основі тексту // Дефектологія. – № 10. – 1997. – С. 12-14.
4. Кравець Н. Концепція мовної та читацької освіти учнів допоміжної школи / Дефектологія. – 2001р. – № 2. – С. 26-28.
5. Тарасенко Н.В. Роль чувств и условия их возникновения при чтении у умственно остальных учащихся // Вопросы специальной психологии и дидактики. – Тарту: Ирна, 1988. – 224 с.

The role of language education in forming the model of a competent special school graduate.

The main prerequisites of forming the competent special school graduate in the context of language education are considered in the article. Correctional significance of the lessons of language on widening the elementary knowledge of pupils concerning the moral-aesthetical norms and securing in future the possibilities of communication on humanitarian terms is also shown.

Keywords: language education, special school, correctional significance, communication, moral-aesthetical norms.

Отримано 9. 11.2012